

Oponentský posudek bakalářské práce

Název práce: Přirozený svět u Husserla a Patočky

Autor práce: Adéla Andersová

Obor studia: Humanistika

Posudek vypracoval: Mgr. František Weis

Datum: 4. 5. 2015

Autorka si za téma své práce zvolila pojetí přirozeného světa u dvou představitelů fenomenologické filosofické tradice, z nichž jeden je jejím zakladatelem. Téma je vhodně zvolené; srozumitelná je i obsahová struktura práce, kdy autorka nejprve představuje fenomenologii obecně, a následně se pohybuje v taktu *biografické uvedení - vlastní pojetí tématu*; nejprve u Husserla, poté u Patočky. Bakalářská práce je zakončena závěrem, který se pokouší výsledky shrnout.

Zvoleno bylo téma obtížnější, jehož hlubší promyšlení je na hranici současných autorčiných filosofických schopností. Na druhou stranu je třeba zdůraznit, že téma práce je důstojným tématem závěrečné práce studentky oboru filosofie a religionistiky/humanistiky, a odvahu pokusit se o zpracování pojetí „přirozeného světa“ hodnotím jako zásadně pozitivní. Detailní seznámení se s Husserlovou podobou fenomenologie, v jejímž rámci téma *Lebensweltu* obrazně řečeno vykvetá jako velmi pozdní květ, stejně jako rozeznání konkrétních heideggerovských motivů v pojetí přirozeného světa u „pozdějšího“ Patočky nelze v rozsahu bakalářské práce zřejmě očekávat. O tom svědčí i skutečnost, že práci se stejným názvem (avšak odlišným obsahem) lze nalézt na stránkách katedry filosofie Univerzity Palackého Olomouc - jako *diplomovou* práci.

Předložená bakalářská práce má podle mého posouzení následující zápory a klady:

Obsahové členění práce je vhodně zvolené a srozumitelné, formální stránka práce vykazuje věcné chyby méně závažného charakteru (viz příloha).

Stylisticky by bylo žádoucí, aby se autorka vyhnula chybám, jejichž soupis připojuji v příloze. Na druhou stranu je třeba uvést, že se jedná o stylistické zpracování obtížnějších primárních textů, když i Patočka po 33 letech svůj *Přirozený svět* hodnotí kromě jiného slovy, že „*bije do očí malá soustavnost, pojmová nerozpracovanost otázek sem spadajících ... autorovi se nepodařilo ani jasně položit otázku, tím méně pak odůvodnit, že řešení, které mu tane na mysli, je jedině nebo aspoň pro tu dobu uspokojující*“.

Tím se dostávám k obsahové stránce předložené práce.

Obsah práce hodnotím jako z většiny uspokojující, neodchylující se od tématu, s určitou sestupnou tendencí kvality směrem k poslední kapitole a závěru.

Detailnější hodnocení postupně podle jednotlivých oddílů viz příloha posudku, na tomto místě upozorňuji zejména na nepřesnost v oddílu Metoda a styl fenomenologie – *epoché* nespočívá ve zdržení se generálních *tezí* světa, jako by jich bylo více... Taková záměna by byla pro hlubší zpracování tématu *Lebensweltu* fatální!

Popis toho, jak Husserl ke „světu našeho života“ dospívá, je autorkou podán věrně vzhledem k předloze, ve vlastních formulacích autorka kolísá, citáty jsou však voleny správně, a rovněž je autorkou dobře vystiženo, jak Husserl „duchovně dějinným rozbořem“ pod kořeny stromu věd nalézá živnou půdu „světa našeho života“. Také charakteristika světa vědy jako „konstrukce, která přirozený svět překryla“ je výstižná.

Z oddílu věnovanému Patočkovi na tomto místě vytýkám zbytečnou chybu v nesprávném uvedení data Patočkova narození (nikoliv 1. července 1907, ale 1. června 1907).

V tématickém uvedení Patočky autorka čtenáře seznamuje s nepříliš relevantními detaily (pro téma práce) o Patočkově „negativním platonismu“, a nesystematicky pojednává o Patočkově biografii. Petříčkovu stať, která Patočkovu biografii selektuje právě s ohledem na klíčové téma práce, autorka žel nevyužila vůbec.

Na druhou stranu problematika je podána věrně a výstižně, nechybí popis paradoxu, kdy plod lidské svobody (věda) ve výsledku lidskou svobodu ničí (naturalizací ducha). Prvotní Patočkovu pojetí nachází autorka zejména v textu *Přirozený svět jako filosofický problém*, s tímto textem zdařile pracuje. Vychází z myšlenkového postupu Patočkovy prvotiny, a daří se jí odlišit subjektivitu lidskou od subjektivity transcendentální, „preexistentní...“, která *jest svět*. Toto rozlišení obou subjektivit však autorka neumí myšlenkově podržet, takže má následně jisté obtíže s uchopením tématu konstituce. V ní nejde o to, že by člověk tvořil věci a svět, ale že smysluplnost věcí a světa předpokládá hlubší než lidskou subjektivitu.

Přechod od vztahu člověka k věcem/předmětnostem ke vztahu člověka k celku světa autorka vystihuje přesně (str. 30), když uvádí, že věci ve své smysluplnosti „odkazují k dalším a dalším věcem a věcným souvislostem“, až se v posledku opírají o nejzazší horizont poukazů, jímž je horizont světa.

Navazující část bakalářské práce věnovaná Patočkově pozdější koncepci přirozeného světa je však nejvíce zanedbanou částí předložené práce. V zásadě se jedná o přetlumočení Patočkovy koncepce tří životních pohybů lidské existence, aniž by autorka zmínila nebo uvedla, v čem se tato „pozdější deskripce“ přirozeného světa liší oproti „původní deskripci“. Stačilo přitom použít Patočkovu vlastní sebekritiku z „autorského doslovu po 33 letech“. Rovněž se nabízelo sáhnout po jiných Patočkových textech (viz příloha posudku), které obsahují explicitní kritiku Husserlovy pozice.

Autorka pracovala se dvěma Patočkovými texty z pozdější doby – *Přirozený svět a fenomenologie* (1967) a „autorský doslov k *Přirozenému světu* po 33 letech“, což je zajisté v pořádku. Vytěžila z nich však málo. Z výpisků je sice zřejmé, že téma pohybů lidské existence je novým myšlenkovým prvkem, který doplňuje a obohacuje původní pojetí přirozeného světa, ale z výpisků nelze vyčíst, na základě jakých motivů k takové pozici Patočka dospěl. Že se jedná právě o kritiku kartezianismu v Husserlově pojetí *Lebensweltu*, je přitom při četbě stati *Přirozený svět a fenomenologie* nad slunce jasné (v oddílu 2, str. 210-211).

Předložená práce také obsahuje pouze dvě zmínky o Patočkově kritice Husserlovy koncepce přirozeného světa. První se namísto v kapitole věnované Patočkově pozdější deskripci skrývá v kapitole věnované Husserlovi (str. 24). Druhá zmínka je na str. 38/39, a spíše než do biografie a tématického uvedení tento popis Patočkovy kritiky Husserla rovněž patří do oddílu *Přirozený svět - pozdější deskripce*.

Možnost dozvědět se, že „v Husserlových filosofických rozbořech chybí problém celkového pohybu, kterým je lidský život ve světě“ (*Přirozený svět a fenomenologie*, str. 234), autorka nepochopitelně nabízí v Závěru své práce (str. 38/39), ačkoliv tématicky patří právě do kapitoly „pozdější deskripce“, kde naopak chybí. Shodně se z práce teprve v Závěru dozvídáme (str. 38), že v rámci pozdější deskripce Patočka výslovně opouští transcendentální subjektivitu jako posledního garanta smyslu, a subjektivita se u něj stává tělesnou,

žitou a prožívanou subjektivitou. Podle Patočky tím je naplněno heslo fenomenologie „Zpět k věcem samým!“. Nedožíváme se vůbec, že pozdější Patočkovy stanovisko opouští ideu fenomenologické filosofie jako přísné vědy.

O tom, že nové vypracování tématu přirozeného světa vede do širší problematiky zjevování jako takového, svědčí autorkou vhodně volený citát z Petříčka na konci této kapitoly. Bližší rozpracování citátu by tvořilo žádoucí a oponentem postrádaný obsah podkapitoly *Přirozený svět – pozdější deskripce*. Petříčkův text ostatně podává nemálo charakteristik Patočkovy „pozdější“ pozice, uvádí konkrétní odlišnosti od pozice Husserlovy (kritika husserlovského ‚uzavřeného‘ pojetí vědomí a reflexe), a je škodou, že zůstal více nevyužit.

Na uvedenou slabší část práce navazuje Závěr, který (jak uvedeno výše) obsahuje části, které patří do předchozí kapitoly (kde naopak chybí), a snad jen závěrečný odstavec, který zmiňuje další vývoj a vliv problematiky přirozeného světa na jiné fenomenologické myslitele a odlišné filosofické směry, kompenzuje autorčino „vystižení“ Husserla a Patočky, že „co je u obou ... typické, je jejich *hodnotný přístup k práci*“. Chtěla tím snad autorka naznačit, že jiné postavy filosofie hodnotný přístup k práci postrádají? Tvrzení je buď banální floskule, která nepatří do bakalářské práce, nebo provokativní teze nietzschovského ražení, které chybí navazující polemické úvahy opřené o bližší seznámení se s oběma mysliteli.

Oponent je přesvědčen, že ve všech lidských činnostech včetně filosofie jde o kombinaci talentu a píle, ale zatímco o jisté nepochybné míře talentu autorky svědčí výběr tématu (ne konkrétně fenomenologického, ale filosofického, na rozdíl od jiných bakalářských prací studentů humanistiky, které se filosofie ani nedotýkají), a rovněž i jeho rozvržení, tak o píli svědčí dle názoru oponenta především první kapitoly práce. Oddíl věnovaný „pozdější deskripci“, a Závěr, ukazují spíše na to, že byly „ušity“ příliš horkou jehlou.

Celkově však předloženou práci hodnotím jako bezesporu dostačující pro obhajobu, v rozmezí velmi dobře až dobře. Významnou „polehčující okolností“ je jak výběr výsostně filosofického tématu, tak myšlenková náročnost zpracovávané materie, kdy na jedné straně stojí před autorkou (bez systematického tréninku) technicistní slovník Husserlův, a na druhé straně květnatá vyjádření Patočkova plná novotvarů či přejímek z řečtiny, která povětšinou předpokládají velmi dobrou obeznámenost s Husserlovou podobou fenomenologie.

Mgr. František Weis

Příloha oponentského posudku:

K formálním chybám

- v textu poprvé uvedené zdroje jsou bez data a místa vydání, viz str. 5 obě poznámky pod čarou, totéž str. 7; seznam literatury však umožňuje zdroj identifikovat jednoznačně.
- podstata věci se nám neodrývá (str. 8, řádek 5), ale odkrývá
- když jsou v textu názvy děl odlišeny kurzívou (až na výjimky, viz str. 11, řádky 3 a 9, a str. 23, řádky 3-5), pak název díla v citátu naopak kurzívou není (str. 10 dole)
- citát na rozhraní stran 18 a 19 není odlišen kurzívou jako ostatní citace v práci
- poznámky 89 a 90 pod čarou na str. 29 – první poznámka název zdroje, bez „tamtéž“, teprve další může začínat „Tamtéž“, ale pak bez názvu díla
- v několika poznámkách pod čarou, kde je uveden odkaz na Petříčkovu stať, chybí číslo stránky; pokud chybí v původním textu, pak doporučuji počítat stránky eseje od 1 do 22

Ke stylistickým chybám:

- fenomenologii nejde o to, co je **neteoretické**, ale o to, co veškerou teorii umožňuje, tj. jde jí o to, co je **předteoretické** (str. 5)
- namísto „V Husserlově filosofii začal pomalu prosvítat svět našeho života“ spíše „... začalo prosvítat *téma* světa našeho života“ (str. 6)
- lépe formulovat namísto „Husserl ... až do roku 1916 působil na univerzitě Göttingen, **kterým je vymezeno** Husserlovo druhé myšlenkové období“ (str. 11)
- téměř stejné věty se opakují na str. 12 a 13, jedna se týká tzv. vídeňské přednášky a jejího postavení v rámci *Krize evropských věd...* (dle mého soudu má větší oprávnění v kapitole věnované *Lebensweltu* spíše než v biografickém uvedení); druhá je na str. 13, kde ve stejném odstavci nejprve autorka uvádí, že „Husserl problematiku přirozeného světa poodhaluje již ve 20. letech minulého století“, aby se bez zjevného důvodu o několik řádek níže opakovala: „Husserl ... výraz ‚svět našeho života‘ používal již ve 20. letech“.
- formulace na str. 14 v poznámce pod čarou 33 „jde o to **poznat** ...“, a to co nejpřesněji **poznat** – buď jde o to něco nalézt a to pak popsat, nebo něco poznat, a poté co nejpřesněji popsat
- na str. 17: „se začíná **postupně** formulovat problém, ke kterému Husserl **postupně** svou historickou meditací dospívá“
- na téže straně pleonasmus „oblast duchovní sféry“
- na str. 21 rusismus „Fink měl vhléd do fenomenologie Heideggera“ – buď doplnit např. *Martina* Heideggera, nebo obrátit pořadí: *Heideggerovy* fenomenologie
- na str. 22 formulace „celková nálada společnosti je spíše pochmurná a Patočkovi chybí nálada k rozvíjení fenomenologie“ by v případě Patočky dávala smysl snad jen v heideggerovské interpretaci nálady (*Stimmung, Gestimmtsein*), kterou v kontextu práce čekat nelze
- na téže straně formulace, že Patočka se po válce „přirozeně snažil o obnovu vysokého školství“, by byla stylisticky vhodnější ve formě „se podílel na obnově“ apod., přeci jen Patočka nebyl ministrem školství (tím byl Zdeněk Nejedlý)
- na straně 23 formulace, že Patočkovi „od roku 1967 a počátkem roku 1968 je povoleno učit“
- na téže straně „Jeho knihy se přestávají prodávat a jeho druhé vydání *Přirozený svět jako filosofický problém nesměl být vydán*“

- stylisticky zlepšit by bylo vhodné na téže straně u tvrzení, že „**Patočka** tuto koncepci od Husserla přebírá a **stává se středem zájmu jeho filosofie**“; stačilo by přitom doplnit „a ta se stává středem...“, takto lze větu vyložit i tak, že se Patočka stává středem zájmu Husserlovy filosofie
- v souvislosti s tématem práce je v závěru (str. 39) vhodnější uvést, že „problém přirozeného světa se v různé míře objevuje u dalších fenomenologů“ spíše než autorčina verze „**problém světa ...**“; problém světa je totiž filosofickým tématem od nepaměti, a nejen u fenomenologů
- na téže straně v citaci Petříčkova textu „přirozený svět“ namísto „přirozený svět“

Poznámky k jednotlivým oddílům práce

Metoda a styl fenomenologie

- autorce se v této části povedlo s využitím sekundární, ale i primární literatury charakterizovat fenomenologii i její stěžejní pojem redukce. Oddíl vnímám jako zdařilý, vytkl bych jen dvě nepřesnosti: V Husserlových *Idejích k čisté fenomenologii...* (1913) nenajdeme „první impulzy“ k metodě fenomenologické redukce (str. 7 BP), ale první „metodicky čisté propracování reduktivního postupu“ (Patočka). První *impulzy* k fenomenologické redukci najdeme již v textu *Idea fenomenologie* (1907), který byl jedním z textů husserlovského semináře ZS 2014/2015, který autorka absolvovala. Druhá nepřesnost je na téže straně – výkon fenomenologické redukce spočívá ve zdržení se generální teze světa, nikoliv „generálních tezí světa“, jako by jich bylo více. Při mnohem detailnějším zpracování tématu BP by tato záměna měla výrazné následky pro problematiku *Lebensweltu* obecně!
Autorka v oddílu vhodně zmiňuje i jiné typy redukcí ve fenomenologii, i problémy, které jejich vzájemný vztah pro interprety přináší (dobře využita sekundární literatura – Blecha)

Husserl – biografické a tématické uvedení

- I v této části autorka prokázala schopnost zorientovat se problematice s pomocí sekundární literatury, text je srozumitelný a přehledný. Hlubší seznámení se s Husserlovou tvorbou a současnými interprety by vedlo k vypuštění anachronické interpretace Fregeho kritické recenze na Husserlova *Filosofii aritmetiky* („Husserla hluboce zasáhla“); k tomu případně blíže Zahavi: *Husserl's Phenomenology*, Mohanty: *Husserl and Frege*, ale i v češtině Bernet, Kern, Marbach: *Úvod do myšlení Edmunda Husserla* (str. 20). Protože však autorka vychází z Blechovy publikace *Husserl*, nelze jí uvedené tvrzení vytknout jako chybu.
- V závěru oddílu postrádám mezi Husserlovými asistenty (Steinová, Heidegger) neuvedenou postavu Ludwiga Landgrebe (1902-1991), asistent v letech 1923-1930, a to zejména s ohledem na skutečnost, že Fink a Landgrebe byli prvními editory těch Husserlových rukopisů, které byly posmrtně (1954) vydány pod názvem *Krise evropských věd...*

Lebenswelt

- V tomto oddílu, který má tvořit jedno ze dvou těžišť práce, autorka vychází z tzv. vídeňské přednášky (*Krise* str. 332 – 364), jiné části *Krise* až na výjimky nevyužívá, což je ke škodě věci, jelikož celý třetí oddíl *Krise* problematikou *Lebensweltu* doslova přetéká, včetně některých příloh. Lze však pochopit, že seznamování se 550 stranami textu celé *Krise* včetně příloh je vzhledem ke 30 – 40 stranám BP poněkud přehnané, a to tím spíše, že tématem BP je ještě Patočkovovo pojetí

přirozeného světa. Dobré porozumění tzv. vídeňské přednášce lze podle mého názoru v předložené BP z uvedených důvodů považovat za dostačující podmínku pro zpracování tématu.

- Popis toho, jak Husserl ke „světu našeho života“ dospívá, je autorkou podán věrně vzhledem k předloze, ve vlastních formulacích autorka kolísá, citáty jsou však voleny správně, a kromě ojedinělých nesprávností typu „čas je fyzikální jednotka“ (namísto „veličina“), str. 15, je vystiženo, jak Husserl „duchovně dějinným rozbořením“ pod kořeny stromu věd nalézá živnou půdu „světa našeho života“. Rovněž charakteristika světa vědy jako „konstrukce, která přirozený svět překryla“ je výstižná. V tomto ohledu humorná parafráze známého přísloví v podobě „Objektivita je dobrý sluha, ale zlý pán“ (str. 18 BP) přesně odpovídá duchu Husserlových úvah.

Patočka – biografické a tématické uvedení

- Tento oddíl zahajuje autorka chybou v datu Patočkova narození, které není 1. července 1907, ale 1. června 1907. Na str. 22 uvedené působení Emila Utitze nemělo, jak autorka tvrdí, velký vliv na fenomenologii v Patočkově době, ale na fenomenologii v Patočkově vlasti. Utitzův vliv byl především v oblasti estetiky, a není srovnatelný s těmi postavami fenomenologie, které ve stejné době kriticky navazovaly na Husserlovu podobu fenomenologie (např. Max Scheler, Martin Heidegger, Edith Steinová, Ludwig Landgrebe). Zřejmě je to i z knihy, se kterou autorka pracovala (Blecha: *Jan Patočka*, str. 40-41).
- Tématické uvedení spočívá na výpiscích z publikace Kohákovy (*Jan Patočka*), a Blechovy (stejný název), a lze mu vytknout kolísání mezi pro téma práce nepřiliš relevantními detaily o Patočkově „negativním platonismu“, a nesystematickými zmínkami o Patočkově biografii. Petříčkovu stať, která Patočkovu biografii selektuje právě s ohledem na klíčové téma práce, autorka žel v tomto ohledu nevyužila vůbec.
- V této části práce (na str. 24) se nachází jedno z pouhých dvou míst, na kterých autorka podává v úvodu slibovaný popis Patočkovy kritiky Husserlovy koncepce *Lebensweltu* (druhé místo je na str. 38/39), a je nabíledni, že spíše než do biografie a tématického uvedení tento popis Patočkovy kritiky Husserla patří do oddílu *Přirozený svět, pozdější deskripce*.

Přirozený svět

- V části věnované časovosti se autorka dopouští několika chyb a nepřesností: tvrzení, že „na počátku smyslového života je jakýsi chaos“ neodpovídá Patočkovu pojetí, podle kterého jde o „nediferencovanou rozmanitost, z níž sem tam šlehají záblesky čehosi určitějšího, nač se pozornost a aktivní tendence může upnout, čeho se může zmocnit“ (*Přirozený svět*, III. 5).
- Dále autorčino tvrzení „Zkušenost o těle mi dává můj vlastní vnější svět“ (str. 33) by bylo vhodnější podat ve formě citace informačního zdroje: „Ve zkušenosti o těle leží, že máme svůj vlastní vnější svět, bezprostřední dispoziční vztah k věcem, možnost vlády“ (*Přirozený svět*, III.5) Preciznější práce s textem by autorce ukázala, že „život v kinestézích a jeho nutná souvislost s celkovými subjektivními stavy je jedním z nejdůležitějších momentů konstituce objektivního světa“, nejde tedy rozhodně o moment jediný.

- Podobně autorčino tvrzení, že dle Patočky je celé univerzum naším domovem, Patočku stavi do pozice, která mu není vlastní: „celé univerzum je naším domovem – v určitém, velmi abstraktním smyslu“ říká Patočka (*Přirozený svět*, III.6)

„Pozdější deskripce“

Nejvíce zanedbaná část práce. V zásadě se jedná o přetlumočení Patočkovy koncepce tří životních pohybů lidské existence, aniž by autorka zmínila nebo uvedla, v čem se tato „pozdější deskripce“ přirozeného světa liší oproti „původní deskripci“. Stačilo přitom použít Patočkovu vlastní sebekritiku, jak ji uvádí na prvních stranách „autorského doslovu po 33 letech“. Rovněž se nabízelo sáhnout po jiném Patočkově textu (z r. 1972) *Filosofie krize věd podle Edmunda Husserla a jeho koncepce fenomenologie „světa našeho života“*, v němž je jak vystižena pozice Husserlova, tak obsahuje jednu z nejostřejších Patočkových kritik této pozice (od str. 427). Nebo podobně v textu *Husserlova idea evropské racionality* (r. 1974), který autorka také nevyužila.

Autorka pracovala se dvěma Patočkovými texty z pozdější doby – *Přirozený svět a fenomenologie* (1967) a „autorský doslov k *Přirozenému světu* po 33 letech“, což je zajisté v pořádku. Vytěžila z nich však velmi málo – výpisky charakterizující tři životní pohyby, a dvě referenční pozadí pro lidské existování ve světě – nebe a zemi. Toť vše. Z výpisků je sice zřejmé, že téma pohybů lidské existence je novým myšlenkovým prvkem, který doplňuje a obohacuje původní pojetí přirozeného světa, ale z výpisků nelze vyčíst, na základě jakých motivů k takové pozici Patočka dospěl. Že se jedná právě o kritiku kartezianismu v Husserlově pojetí *Lebensweltu*, je přitom při četbě stati *Přirozený svět a fenomenologie* jasné (v oddílu 2, str. 210-211).

Zarážející je, že autorka ponechala zcela bez povšimnutí Patočkovu tezi, vystihující jeho pozdější deskripci přirozeného světa, a to, že „veškerá fenomenologie je vlastně fenomenologií světa přirozeného“ (*Přirozený svět a fenomenologie*, oddíl 3); a nepovšimla si ani dalšího vyjádření, co kromě kritiky kartezianismu v Husserlově *Lebensweltu* Patočka k tématice životních pohybů lidské existence přivedlo: „Úkol zachycení ‚přirozeného světa‘ je totožný s problémem zachycení toho v člověku, co nezávisí na historických nahodilostech jeho vývoje, toho tedy, co lze vybrat variativně podržením společného ve všech modalitách lidského života“.

Předložená práce obsahuje pouze dvě zmínky o Patočkově kritice Husserlovy koncepce přirozeného světa, z toho jedno se namísto v kapitole věnované Patočkově pozdější deskripci skrývá v kapitole věnované Husserlovi (str. 24). Druhé místo je na str. 38/39, a je nabíledni, že spíše než do biografie a tématického uvedení tento popis Patočkovy kritiky Husserla rovněž patří do oddílu *Přirozený svět - pozdější deskripce*.

Možnost dozvědět se, že „v Husserlových filosofických rozborech chybí problém celkového pohybu, kterým je lidský život ve světě“ (*Přirozený svět a fenomenologie*, str. 234), autorka nepochopitelně nabízí v Závěru své práce (str. 38/39), ačkoliv tématicky patří právě do kapitoly „pozdější deskripce“, kde naopak chybí. Shodně se z práce teprve v Závěru dozvídáme (str. 38), že v rámci pozdější deskripce Patočka výslovně opouští transcendentální subjektivitu jako posledního garanta smyslu, a subjektivita se u něj stává tělesnou, žitou a prožívanou subjektivitou. Podle Patočky tím je naplněno heslo fenomenologie „Zpět k věcem samým!“. Nedožíváme se vůbec, že pozdější Patočkovy stanovisko opouští ideu fenomenologické filosofie jako přísné vědy.